

СУТНІСТЬ ТА СТРУКТУРА ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ СЛІДЧИХ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ

УДК 159.947.5:351.746.2

О. А. Добрянський

Діяльність слідчих в нинішніх умовах відбувається не просто в складних, а переважно в екстремальних умовах і вимагає від особистості високого рівня розвитку психологічної готовності, сформованості спеціальних здібностей, якостей, властивостей. Вона характеризується високою динамікою, напруженістю, загрозою здоров'ю, невизначеністю та новизною ситуації, суперечливістю інформації, дефіцитом часу тощо, які є джерелом психічної напруженості і вимагають від всіх сфер особистості достатньо високого рівня розвитку. Саме тому актуальною на сьогодні є проблема розробки структури та розкриття сутності психологічної готовності слідчих до професійної діяльності в екстремальних умовах.

Дослідженням проблеми підготовки і формування готовності правоохоронців займалися О. М. Бандурка, М. В. Костицький, В. О. Лефтеров, В. І. Платонов, О. В. Тімченко, М. І. Томчук та інші. Разом із тим, вивчення психологічної готовності саме слідчих до діяльності в екстремальних умовах не було предметом спеціальних психологічних досліджень. До сьогодні не визначено структури і критеріїв її сформованості. Ураховуючи вищезазначене метою статті є визначення сутності, структури та рівнів розвитку психологічної готовності слідчих до професійної діяльності в екстремальних умовах.

З метою визначення сутності поняття “психологічна готовність слідчого до професійної діяльності” розглянемо основні теоретичні підходи, що мають місце у сучасних наукових її дослідженнях.

Аналіз проблеми засвідчив про відсутність єдиного визначення поняття психологічної готовності особистості до діяльності і наявність низки підходів до розкриття її сутності та структури. Так, М. Д. Левітов, В. І. Барко,

І. М. Окуленко, В. І. Платонов, М. І. Томчук, О. В. Хуртенко, І. Є. Ковальська та ін., зазначають, що на сьогоднішній день у психологічній науці сформувалося два основні теоретичні підходи до вивчення психологічної готовності особистості: функціональний та особистісний. З позиції функціонального підходу психологічна готовність до діяльності розглядається як певний стан психічних функцій, який забезпечує високий рівень досягнень при виконанні будь-якої діяльності. Цей підхід переважно подано в дослідженнях військової психології і психології діяльності в особливих умовах [3; 6 та ін.].

Психологічна готовність як результат підготовки до певного виду діяльності розглядається і представниками особистісного підходу (А. М. Большакова, Г. С. Гребенюк, М. І. Д'яченко, В. І. Платонов, М. І. Томчук, О. М. Філь, Я. В. Чапак та ін.). У цьому випадку вона трактується ними як тривалий психічний стан, інтегральне особистісне утворення, стійкий комплекс особистісних якостей, необхідних для успішної діяльності. Ці ж підходи (функціональний та особистісний) до визначення сутності поняття “психологічної готовності до правоохоронної діяльності” використовують і дослідники в галузі психології діяльності в особливих умовах та юридичної психології, зокрема М. І. Томчук [9] та В. І. Платонов [5]. При цьому вони зазначають, що така готовність є складною, інтегральною властивістю людини, яка характеризує її придатність до виконання загальних вимог професійної правоохоронної діяльності.

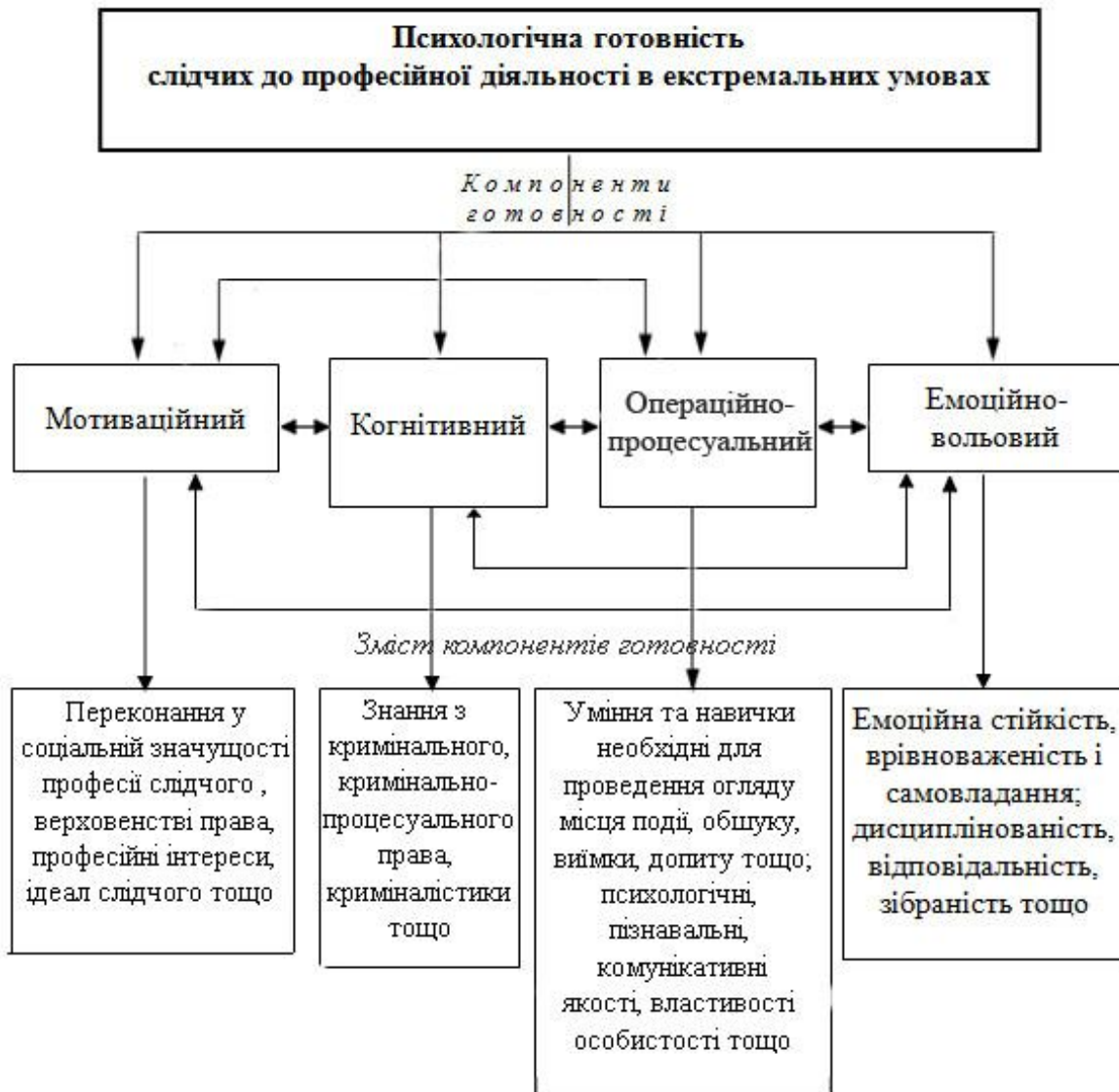
Ґрунтуючись на тому, що діяльність слідчого характеризується екстремальними умовами перебігу, визначальними чинниками яких є динамізм, раптовість настання та їх непередбачуваність, у своєму дослідженні ми розглядаємо психологічну готовність, як стійку, тривалу готовність слідчого до професійної діяльності. Вона є стійкою системою не лише професійно-важливих, а й діяльнісно значущих якостей людини, її досвіду, знань, навичок, умінь, вольових якостей, необхідних для успішного вирішення завдань діяльності в екстремальних службових ситуаціях.

Як свідчить аналіз наукової літератури, на сьогоднішній день має місце і неоднозначне розуміння структурної моделі психологічної готовності особистості до діяльності. Вчені по-різному підходять до визначення її структурних компонентів. Одні дослідники вважають, що структуру психологічної готовності до діяльності утворюють два структурні компоненти [4], інші – обстоюють думку її трикомпонентної структури [7 та ін.]. Так, І. В. Платонов [5] і М. І. Томчук [9] у структурі психологічної готовності особистості до правоохоронної діяльності виокремлюють такі взаємопов'язані компоненти, як мотиваційна, загальна професійна й емоційно-вольова готовності.

Інші дослідники [8; 10 та ін.], поділяючи погляди М. І. Д'яченка і Л. О. Кандибовича [1], переконані, що психологічна готовність особистості вміщує такі чотири компоненти: а) мотиваційний (потреба успішно виконати поставлене завдання, інтерес до діяльності, прагнення досягти успіху та показати себе з кращого боку); б) пізнавальний (розуміння обов'язків, завдань, оцінку їх значущості, знання засобів досягнення мети, уявлення можливих змін обстановки); в) емоційний (почуття відповідальності, упевненість в успіху, натхнення); г) вольовий (управління собою і мобілізація сил, зосередження на завданні, відвернення уваги, додання сумнівів, тривоги).

Отже, можна зазначити, що, незважаючи на певні розбіжності науковців щодо виокремлення структурних компонентів, вони все-таки одностайні в тому, що її структурне наповнення визначається змістом та умовами конкретної діяльності. Оскільки діяльність слідчих визначено нами як суспільно-значущий вид діяльності, який має правоохоронну спрямованість і характеризується екстремальними умовами перебігу, то, на нашу думку, в основу нашої моделі психологічної готовності слідчого до професійної діяльності в екстремальних умовах доцільно взяти структуру психологічної готовності до зазначеної діяльності, запропоновану М. І. Томчуком [9]. Вона містить три компоненти: мотиваційний, загально професійний та емоційно-вольовий. Разом із тим, урахуовуючи специфічні особливості діяльності слідчих, ми вважаємо за

необхідне виокремити чотири компоненти психологічної готовності: мотиваційний, когнітивний, операційно-процесуальний та емоційно-вольовий. Загальну структуру психологічної готовності слідчих подано на рисунку.

Структура психологічної готовності слідчих до професійної діяльності

Мотив у психології переважно розуміють як внутрішнє спонукання до діяльності, пов'язане із задоволенням потреб суб'єкта її виконання. У мотивації дій важливу роль відіграють почуття, інтереси, схильності, світогляд, переконання, ідеали, яким ми підпорядковуємо нашу поведінку. Діяльність слідчого у більшості випадків є полімотивованою, тобто вона визначається не одним мотивом, а їх сукупністю. Мотиваційну готовність слідчого ми будемо

розглядати як складну систему мотивів, що активізує та спрямовує особистість слідчого до професійної діяльності в екстремальних умовах.

Другим структурним компонентом психологічної готовності слідчого визначено нами когнітивну готовність, яку ми характеризуємо рівнем розвитку знань, необхідних слідчому для успішної професійної діяльності, зокрема, з основ кримінального, кримінально-процесуального права, криміналістики тощо.

Операційно-процесуальна готовність слідчого до професійної діяльності визначається сформованістю в особистості практичних навичок і вмінь та розвитком психічних пізнавальних процесів (відчуттів, сприймання, мислення, пам'яті, уваги тощо), що сприяють підвищенню результативності професійної діяльності. Слідчий повинен уміти проводити огляд місця події злочину, виїмку документів, обшук, відтворення обстановки та обставин події злочину, допит осіб тощо.

Когнітивна й операційно-процесуальна складові психологічної готовності тісно пов'язані між собою, оскільки ступінь розвитку останніх значною мірою визначає швидкість та якість опанування особистістю професійної діяльності.

Як ми вже зазначали раніше, діяльність слідчого характеризується екстремальними умовами перебігу, які висувають досить високі вимоги до розвитку його емоційно-вольової сфери. З огляду на це, четвертим структурним компонентом психологічної готовності слідчого до професійної діяльності нами визначено емоційно-вольову готовність.

Емоції є психічним виявом ставлення людини до навколишнього світу, інших людей, самої себе. Вони являють собою психічне відображення у формі безпосереднього переживання життєвого змісту явищ і ситуацій. Емоції супроводжують увесь процес життєдіяльності людини [2]. До найбільш типових психічних станів, що виникають у працівників правоохоронних органів, науковці зараховують психічне напруження, стрес, втому, тривогу, страх тощо. На нашу думку, такі стани супроводжують і діяльність слідчих правоохоронних органів. Будь-яка діяльність чи поведінка тією чи іншою

мірою потребує вольової регуляції. Її роль полягає в подоланні конкуруючих ціннісних орієнтацій, мотивів, емоційного тяжіння до різних об'єктів тощо. Без звільнення пріоритетних подразників та стримування останніх поведінкова активність є неможливою. Чим більше конкуруючих подразників, чим ближче вони за силою до провідної ціннісної орієнтації, мотиву, мети, емоційного тяжіння, тим вище напруження і всі пов'язані з ним вияви пониженого настрою.

Екстремальні умови діяльності слідчого, їх негативні впливи виявляються в: загальній дезорганізації поведінки, гальмуванні раніше напрацьованих навичок, неадекватних реакціях на зовнішні подразники, труднощах у розподілі уваги, звуженні обсягу уваги та пам'яті, імпульсивних діях. Найбільш загальною характеристикою цих станів є грубе порушення структури складної професійної діяльності і значні вегетативні зрушення. Окрім цього, за умов тривалого впливу чинників, які зумовлюють ці стани, порушення механізмів біологічного пристосування та компенсації набувають незворотного характеру і тому вони в майбутньому постають міцним фундаментом для виникнення нервово-психічних розладів та порушень.

Для працівників слідчих органів характерними є вияви тривоги. Тривога – це один із найпоширеніших психічних станів у людей, діяльність яких пов'язана з дією стрес-чинників підвищеної інтенсивності [8; 9]. Такий стан виявляється в порушенні психічної рівноваги, появі безпредметної загрози, хвилювань. Переживання тривожності може відбуватися на декількох рівнях. По-перше, власне на рівні тривоги, тобто у формі почуття неусвідомленої небезпеки, переживання невизначеної загрози. По-друге, на рівні страху, як результату встановлення особистістю причин тривоги і конкретних чинників небезпечної ситуації. Регулятором конкретних актів поведінки суб'єкта діяльності постає його емоційно-вольова сфера, від рівня розвитку якої залежить ступінь вияву різних несприятливих станів, що виникають як відповідь на дію стрес-чинників зовнішнього середовища.

З огляду на це, можна стверджувати, що емоційно-вольова готовність слідчого до професійної діяльності в екстремальних умовах визначається рівнем розвитку якостей його емоційно-вольової сфери (емоційна стійкість, врівноваженість та самовладання, дисциплінованість, відповідальність, зібраність тощо).

Запропонована модель психологічної готовності слідчого до професійної діяльності в екстремальних умовах за допомогою комплексу спеціальних методик була експериментально нами досліджена на правомірність існування. Результати психодіагностики компонентів зазначеної готовності на репрезентативній вибірці слідчих звірялись з оцінкою експертів. Методом рангової кореляції за Ч. Спірменом побудовано матриці кореляцій для всіх показників тестів та анкет. Для змістовного аналізу і перевірки достовірності нашої гіпотези про можливість виокремлення чотирьох компонентів готовності нами було використано факторний аналіз. В основу розв'язку матриці кореляцій покладено однофакторну модель Спірмена. Виконано факторизацію, вираховано залишкові коефіцієнти кореляції, факторна вага кожного показника. Визначено ймовірність того, що залишкові коефіцієнти кореляції характеризують, із середнім значенням, що дорівнює нулю, похибки саме цього методу вимірювання, а не наявність ще одного чи декількох факторів, які впливають на результати опитування. У таблиці подано результати обчислень матриці кореляцій. З неї видно, що між виокремленими нами компонентами психологічної готовності існує кореляційний зв'язок. Особливо значущо на когнітивну, операційно-процесуальну й емоційно-вольову готовності до професійної діяльності слідчого впливає мотиваційна готовність.

Установлено також, що виокремлені нами компоненти психологічної готовності (мотиваційний, когнітивний, операційно-процесуальний та емоційно-вольовий) з високою ймовірністю визначають лише один генеральний фактор, яким є загальна психологічна готовність слідчого до професійної діяльності в екстремальних умовах.

**Матриця кореляцій за факторним аналізом психологічної
готовності слідчого до професійної діяльності**

Компоненти готовності	1	2	3	4
1. Мотиваційна готовність		0,423	0,314	0,432
2. Когнітивна готовність	0,423		0,295	0,137
3. Операційно-процесуальна готовність	0,314	0,295		0,223
4. Емоційно-вольова готовність	0,432	0,137	0,223	

Отже, можна стверджувати, що психологічну готовність слідчого до професійної діяльності утворюють такі чотири взаємопов'язані компоненти: мотиваційний, когнітивний, операційно-процесуальний та емоційно-вольовий. Однак, подана структура психологічної готовності є достатньо умовною, оскільки всі виокремлені компоненти не існують окремо один від одного, вони перебувають в умовах постійної взаємодії і взаємовпливу, утворюючи цілісну системну єдність, яка характеризує психологічну готовність слідчого до професійної діяльності.

У процесі проведеного нами експерименту здійснено також експертну оцінку рівнів розвитку психологічної готовності слідчих до діяльності в екстремальних умовах. Як експерти виступали досвідчені слідчі, психологи. Аналіз психолого-педагогічної літератури, практичної діяльності слідчих, експертне визначення критеріїв та показників психологічної готовності слідчих до професійної діяльності в екстремальних умовах надали можливість припустити наявність трьох рівнів її сформованості: високого, середнього і низького. Кожний рівень характеризується наявністю тих чи інших якісних та кількісних ознак. Зменшення кількості ознак свідчить про зниження готовності. На основі проведеного дослідження визначаємо рівні сформованості зазначеної готовності таким чином.

Високий рівень сформованості психологічної готовності слідчого до професійної діяльності в екстремальних умовах характеризується тим, що в діяльності слідчого розвинено всі виокремлені нами компоненти у повному

обсязі, а саме: яскраво виражена спрямованість, мотивація професійної діяльності, тобто він розуміє значущість професійної діяльності і переконаний у необхідності формування психологічної готовності до професійної діяльності; об'єктивно та самокритично оцінює рівень її розвитку; має широку професійну ерудицію, що надає можливість компетентно вирішувати оперативно-службові завдання; відзначається високим інтелектуальним розвитком; швидко орієнтується в обстановці, гнучко реагує на її зміни, завдання слідчого вирішує нешаблонно, відповідно до обстановки, його рішення відзначаються простотою й ясністю; у досягненні мети виявляє твердість, рішучість, енергійність; знає сутність процесу виконання поставлених завдань, закономірності, використовує їх у роботі; знає прийоми організації службової діяльності; в екстремальній обстановці зберігає самовладання і витримку, діє виважено та впевнено; має почуття відповідальності за прийняте рішення, при вирішенні спірних питань виявляє принциповість, ініціативу в інтересах виконання службового обов'язку, ніколи не зупиняється на досягнутому, завжди прагне до більш високого результату, у досягненні поставленої мети готовий до розумного ризику; має сформовані професійні навички і вміння.

Середній рівень сформованості психологічної готовності слідчого до професійної діяльності в екстремальних умовах характеризується наявністю позитивної мотивації щодо необхідності вирішення завдань слідства, але мотивація є нестійкою, самооцінка досягнутого рівня – не завжди об'єктивною, як правило, дещо завищеною; у професійному вдосконаленні пасивний, має досить великий обсяг професійних знань, які достатньою мірою не систематизовані, і внаслідок цього він не завжди застосовує їх на практиці; не завжди швидко та правильно орієнтується в обстановці і гнучко реагує на її зміни, не завжди може виокремити основне під час вирішення професійних завдань; у досягненні мети не завжди виявляє твердість, рішучість та енергійність, в екстремальних умовах, як правило, зберігає самовладання, але недостатньо стабільний; не завжди достатньо ініціативний, прагнення до першості обмежене середніми результатами, у досягненні мети намагається не

ризикувати; має середній коефіцієнт розвитку професійних здібностей і якостей.

Низький рівень характеризується тим, що професійна спрямованість слідчого не сформована, він не визнає її значущість у професійній діяльності, самооцінка неадекватна; станом справ задоволений, бажання щось змінювати не виявляє; має низький рівень професійних знань та вмій, що не надає можливості компетентно й оперативно вирішувати службові завдання; його інтелектуальні якості розвинені слабо; в обстановці орієнтується повільно, на її зміни реагує негнучко, ясності мислення не має, часто плутається в деталях, завдання слідства вирішує шаблонно; у досягненні поставленої мети твердості, рішучості та енергійності не виявляє, емоційно нестійкий, в екстремальній обстановці може втратити самоконтроль; відповідальність за виконання доручених завдань прагне перекласти на інших; ініціативи не виявляє, службовий ризик прагне звести до мінімуму; має низький коефіцієнт управлінських здібностей та якостей.

Отже, запропонована нами структура психологічної готовності слідчого до професійної діяльності в екстремальних умовах та експертні рівні її розвитку надають можливість визначати їх сформованість у слідчих.

Перспективами подальших досліджень може бути пошук психолого-педагогічних засобів підвищення психологічної готовності слідчих силових структур до діяльності в екстремальних умовах.

Список використаної літератури

1. Дьяченко, М. И. Психологические проблемы готовности к деятельности / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. – Минск : Изд-во БГУ им. В. И. Ленина, 1976. – 175 с.
2. Екстремальна психологія : підручник / за заг. ред. проф. О. В. Тімченка. – К. : Август Трейд, 2007. – 502 с.
3. Макаревич, О. П. Психологія перемоги : монографія / О. П. Макаревич. – К. : ДАКККІМ, 2006. – 295 с.

4. Моляко, В. А. Психологические проблемы творческой одаренности / В. А. Моляко. – К. : Знание Украины, 1995. – 52 с.

5. Платонов, В. І. Динаміка психологічної готовності майбутніх офіцерів внутрішніх військ до правоохоронної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 20.02.02 “Військова педагогіка та психологія” / В. І. Платонов ; Нац. академія Прикордонних військ України ім. Богдана Хмельницького. – Хмельницький : Вид-во Нац. академії ПВУ, 2001.– 18 с.

6. Психологія професійної діяльності офіцера : підручник. – Хмельницький : Вид-во Академії ПВУ, 1999. – 488 с.

7. Тертишник, В. М. Концептуальні проблеми удосконалення статусу та процесуальної форми діяльності слідчого / В. М. Тертишник // Організаційно-правові питання реформування досудового слідства в Україні : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. – Донецьк : ДІВС, 2003. – С. 51–57.

8. Тімченко, О. В. Професійний стрес працівників органів внутрішніх справ України (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.06 “Юридична психологія” / О. В. Тімченко ; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2003. – 35 с.

9. Томчук, М. І. Психологічна готовність особистості до правоохоронної діяльності : монографія / М. І. Томчук. – Хмельницький : НВП “Еврика”, 2003. – 197 с.

10. Траверсе, Т. М. Психологія праці : навч.-метод. посібник / Т. М. Траверсе. – К. : Ін-т післядипломної освіти Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка, 2004. – 116 с.

Рецензент: доктор психологічних наук, професор Томчук М. І.